

Ancillary Antonymy in Turkish

Türkçede Bağımlı Karşıt Anlamlılık*

Soner Akşehirli**

Geliş / Received: 20.09.2017

Kabul / Accepted: 15.11.2017

ABSTRACT: The aim of this study is to describe the ancillary antonymy in Turkish, which is observed in the discursive realization dimension of antonymy and is assumed to be widespread in all languages, and aims to form a methodological tool in determining the non-canonical relations. Ancillary antonyms (B-pairs), depending on the semantic power of canonical antonyms (A-pairs), occurs in the unit of sentence or discourse in which A-pair is involved. In order to observe the examples of this formation in Turkish, the use of canonical pairs determined in accordance with the coexistence hypothesis are examined in Turkish National Corpus (TNC) and a ancillary antonymy database was created. The organisations in which the pairs A and B are located are considered as cognitive constructions and these constructions are classified. In the study is also determined the semantic productivity of ancillary pairs and typology of relations between the concepts forming these pairs. Within this framework, It seems that ancillary pairs are formed by nouns and verbs, although the canonical antonyms are typically made up of adjectives. At the same time, it has been shown that the examples of ancillary antonyms established with concepts belonging to different domains are based on both intellectual creativity and primitive oppositions.

Keywords: antonymy, antonymy in context, ancillary antonymy

ÖZ: Bu çalışma, karşıt anlamlılığın söylemsel gerçekleşme boyutunda gözlemlenen ve tüm dillerde yaygın biçimde görüldüğü varsayılan bağımlı karşıt anlamlılık işlevinin Türkçedeki görünümünü betimlemeyi ve kuralsız ilişkilerin belirlenmesinde yöntemsel bir araç oluşturmayı amaçlamaktadır. Bağımlı karşıtlıklar (B-çifti), bir kurallı çiftin (A-çifti) anlamsal karşıtlık gücüne bağlı olarak, bu çiftin yer aldığı tümce ya da söylem biriminde oluşmaktadır. Bu oluşumun Türkçedeki örneklerini gözlemlemek amacıyla, eş-kullanım varsayımına göre belirlenmiş kurallı çiftlerin bağlam içindeki kullanımlarının Türkçe Ulusal Derlem'de (TUD) sorgulaması yapılmış ve bağımlı çiftleri içeren bir veri tabanı oluşturulmuştur. A ve B çiftlerinin yer aldığı yapılar birer bilişsel kurulum (K) olarak değerlendirilmiş ve bunların sınıflaması yapılmıştır. Çalışmada bağımlı çiftlerin anlamsal üretkenliği ve çifti oluşturan kavramlar arasındaki ilişkilerin tipolojisi de belirlenmiştir. Bu bağlamda kurallı çiftlerin tipik olarak sıfatlardan oluşmasına karşın, bağımlı çiftlerin ad ve eylemlerle kurulduğu görülmektedir. Aynı zamanda bağımlı çiftlerin farklı bilgi alanlarına ait kavramlarla kurulduğu örneklerin hem düşünsel yaratıcılık hem de ilkel karşıtlıkların kalıtımıyla oluştuğu gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: karşıt anlamlılık, bağlam içi karşıt anlamlılık, bağımlı karşıt anlamlılık

* Bu çalışma 12-13 Mayıs 2017 tarihlerinde Eskişehir Anadolu Üniversitesi'nde düzenlenen 31. Ulusal Dilbilim Kurultayı'nda sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Doç.Dr. Ege Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, soner.aksehirli@gmail.com

Giriş

Sözlükçedeki birimler arası ilişkisel örüntünün en temel belirleyicilerinden biri olan karşıt anlamlılık üzerine geleneksel ve yapısal anlambilim çerçevesinde yapılan çalışmaların çoğunlukla bu ilişkinin anlambilimsel doğası ve dizgeselleşmiş türleri üzerine yoğunlaştığı görülür. Lyons (1977) ve Lehrer ve Lehrer'in (1982) bu doğrultudaki başat çalışmalarıyla örneklendirilebilecek olan bu çerçevenin dışında bilişsel ve kullanımsal boyutlarla ilgili çalışmalar da son yıllarda karşıt anlamlılığa ilişkin çalışmaların ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Bu yönelimin temelinde karşıt anlamlılığın geleneksel ve yapısal çalışmalarda ele alındığı gibi her dilde sayısı sınırlı bir liste oluşturmadığı, sözlükçenin tümünü ilgilendiren ve söylem üretimindeki en dinamik bilişsel süreçlerden biri olduğu bulgusu yer almaktadır. Deese (1965) ve Clark'ın (1970) yaptığı sözcük çağrışım testleri Murphy'nin (2003: 169) deyişiyle karşıt anlamlılığın dilde kökleşmiş doğasını ve bilişsel boyutlarını çözümlenmeye yönelik çalışmaların başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Bu çalışmalar çağrışımsal ilişkiler içinde karşıt anlamlı çiftlerin diğer ilişkilerden çok daha baskın bir rol oynadığını göstermiştir. Charles ve Miller (1989) bağlam dışı bu güçlü çağrışımsal birlikteliğin dilin kullanım düzleminde tümce bağlamları içinde de var olduğunu gösteren çalışmalarıyla metin ya da derlem temelli çalışmalara öncülük etmişlerdir. Sonradan “eş-kullanım” olarak adlandırılan ve karşıt anlamlı sözcüklerin aynı tümce içinde beklenenden daha sık birlikte kullanıldığı varsayımını destekleyen Justeson ve Katz (1991) , sonraki metin temelli çalışmalar açısından önem taşıyan iki noktaya vurgu yaparlar: Birincisi, karşıt anlamlılık anlamsal değil, sözcüksel bir çağrışım ilişkisidir. İkincisi de karşıt anlamlı sözcüklerin eş-kullanımı düzenli sözdizimsel yapılar içinde görülmektedir.

Metin ve derlem temelli yaklaşımlar karşıt anlamlılık ilişkilerinin sözlükçedeki durağan ve kodlanmış bir örüntü yerine, kullanımı merkeze alan dinamik bir ilişkiler örüntüsü olarak görülmesi biçiminde betimlenebilir. Buna göre karşıt anlamlılıktan söz etmek demek, bir dil kullanıcısının belleğindeki karşıt anlamlı çiftleri kadar, karşıtlığın sözcüksel ve söylemsel gerçekleşmesinden söz etmek demektir (Jones, Murphy, Paradis, Willners; 2015:3). Kullanıcıların belleğine bir çift olarak kodlanmış ve sıklığı yüksek bir eş-kullanım özelliği gösteren çiftler kurallı çiftler olarak adlandırılır. Ancak çiftler arasındaki kurallılık ya da kuralsızlık kullanım öncesi bunlara verilmiş dilbilimsel bir etiket değildir. Dilsel gerçekleşme, bağlamın sözdizimsel yapısından ve söylemsel özelliklerinden doğan ya da bu yapı ve özellikler aracılığıyla gözlemlenen bilişsel bir işlemi içerir. Murphy'nin (2003) zıtlık tabanlı ilişki (relation-by-contrast) adını verdiği bu işlem, sözcükler arası ilişkilerin sözlükçede sunulan anlamsal özelliklerin ötesinde bu sözcüklere ilişkin bilişsel kavrayışlarla (word concepts) gerçekleşir. Bilişsel yaklaşıma göre genelde anlam ilişkileri özelde de karşıt anlamlılık ilişkileri sözcük ötesidir (metalexical); bir başka deyişle söz konusu ilişkiler sözlükçenin dışında, anlamsal yorumlarla oluşur (Croft & Cruse, 2004, 13). Karşıt anlamlılık yorumlarının dayanağı olan zıtlık tabanlı ilişki, sözcükler arasındaki en küçük farklılığa dayanır. Yani, belli bir bağlamda, sözcük kavrayışları birbirine benzer ya da yakın, Murphy'nin (2003) terimiyle en küçük ayrımla (minimal difference) belli bir ilişki ekseninde aralarında zıtlık oluşacak biçimde kullanılan sözcükler karşıt anlamlı olarak yorumlanır. Örneğin (1)'de, geleneksel

kavrayışta ve yapısal olarak birbirine karşıt olarak kabul edilemeyecek olan denize girmek ve kitap okumak eylemleri karşıt anlamlı olarak yorumlanmaktadır:

(1) Denize girmek yerine kitap okumayı tercih ediyorum.

Burada, bilişsel düzlemde zıtlık oluşturan bir kurulum (construction) ve bu kurulumun sözlüksel öğelerinden biri olan yerine sözcüğü, sözcük kavrayışları arasındaki en küçük ayırım sayesinde denize girmek ve kitap okumak eylemlerini karşıt anlamlılık yorumuna uygun hale getirmektedir. Dilin kullanım düzleminde çok sayıda örneği görülebilecek olan bu oluşumlar, karşıt anlamlılık ilişkilerinin zıtlık tabanlı ilişki olarak son derece geniş bir bakış açısıyla ele alınmasını ve söylemin bu bilişsel kurulumların ve işlemlerin izini sürme aracı olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Derlem tabanlı yaklaşımlar başlıca iki grupta değerlendirilebilir. Kimi çalışmalarda önceden belirlenmiş olan karşıt anlamlı sözcüklerin bağlam içi davranışları, karşıt kullanımı tetikleyen ya da bu kullanıma zıtlık tabanı oluşturan sözlüksel birimler ve sözdizimsel yapılar aracılığıyla ele alınır. Bu tipteki ilk çalışma Mettinger'in (1994) çalışmasıdır. Polisiye romanlardan oluşan küçük bir derlem üzerine yaptığı çalışmada Mettinger, eş-kullanım örüntüsünün şimdiye dek varsayılandan daha büyük bir düzenlilik içinde olduğunu ve pek çok eş-kullanımın, kendi belirlemiş olduğu dokuz sözcüksel-dilbilgisel çerçeveden birine uyduğunu gösterir. İkinci grubu oluşturan çalışmalarda ise kullanılan metinler ya da derlem, kurallı çiftlerin metinsel davranışlarının dışında söylem boyutunda oluşan yeni çiftlerin de belirlenmesine dayanır. Bu doğrultuda Jeffries'in (2010) İngilizce için yaptığı çalışmanın kapsamı daha küçük olan bir örneği Akşehirli (2014) tarafından yapılmıştır. Jones'un (2002) 280 milyonluk The Independent gazetesi metinlerinden oluşan yazılı İngilizce derlem üzerinde yaptığı çalışma ise temelde birinci gruptaki çalışmalara örnek olsa da bulgularının yeni karşıt anlamlı çiftlerini de içermesi bakımından ikinci grup çalışmalar arasında da değerlendirilebilir. Ancak, bizim çalışmamızın da kuramsal dayanağını oluşturan (Jones 2002)'nin alanyazındaki asıl önemi kendisinden sonraki pek çok çalışmanın hareket noktası olmasıdır. Daha önce yapılmış olan sezgisel ve kuramsal karşıt anlamlılık bölümlemelerinin dışında, aşağıda açıklanacak olan ve söylemsel olarak ortaya çıkan bilişsel işlemlerin taban oluşturduğu yeni bir bölümleme yapan Jones(2002)'yi, yine Jones'un (2006) sözlü İngilizceyi inceleyen çalışması izlemektedir. Murphy ve Jones (2008) aynı yaklaşımla çocuk dilindeki görünimleri incelemişlerdir. Murphy vd. (2009) İsveççe ve İngilizce'yi karşılaştırmış, Muuhleisen ve Isono (2009) Japonca'yı incelemiştir. Tüm bu çalışmalarda söylemsel işlevler eş-kullanımlı karşıt çiftlerin bir derlemde sorgulanması ve metinsel işlevlerine göre sınıflandırılmasına dayanır. Aşağıda söz konusu işlevler ve özellikle de bu çalışmanın konusu olan bağımlı karşıt anlamlılık (ancillary antonymy) kısaca ele alınmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Jones'un (2002) karşıt anlamlılık üzerine yaptığı çalışma alanyazında derlem tabanlı çalışmaların en önemlilerinden biri olmasının yanı sıra, bu anlam olgusunun söylemsel işlevleri açısından yeniden sınıflanması bakımından da önem taşımaktadır. Karşıt sözcükler arasındaki anlambilimsel ya da göndergesel ilişkilere göre yapılan sınıflamalardan farklı olarak Jones, karşıt anlamlılığı söylemsel işlevlerine göre sınıflamıştır. Kendi oluşturduğu ve 56 çiftten oluşan bir karşıt anlamlılar listesini kullanmış

ve 280 milyon sözcükten oluşan The Independent gazetesi derleminde bunların söylemsel davranışlarını gözlemlemiştir. Temelinde eş-kullanım varsayımının yanı sıra yukarıda sözü edilen zıtlık tabanlı ilişki ve en küçük ayırım ilkesi bulunan bu çalışmada karşıt anlamlılığın yedi söylemsel işlevinden söz edilmektedir. Her biri Jones tarafından adlandırılan bu işlevlerden ilk ikisi birincil (major) diğerleri de ikincil (minor) ilişkililerdir. Çalışmamızın konusu olan ve birincil işlevler arasında yer alan bağımlı karşıt anlamlılık ayrıntılı biçimde ele alınacağından, aşağıda diğer işlevler kısaca tanıtılmakta ve örneklenmektedir:

Eşgüdümlü (coordinated) karşıt anlamlılık

Karşıt anlamlı sözcüklerin bir arada yer aldığı tümcelerde en sık gözlemlenen işlevsel örüntü olan eşgüdümlü karşıt anlamlılıkta, çifti oluşturan sözcükler *ve, veya, ya da, hem X hem Y, ne X ne Y*, ve Türkçede görülen *ister X ister Y, X Y demeden* gibi çiftin her iki üyesini de içeren *ya da* her iki üyesini de anlamsal *ya da* göndergesel olarak dışlayan bir işlev söz konusudur. Bu işlevin en önemli özelliği iki karşıt sözcük arasındaki anlamsal zıtlığın bütünüyle yansızlaşması, bir başka deyişle çifti oluşturan her iki sözcüğün de anlamsal olarak belirtisizleşmesidir. (Jones vd. 2015, 30). Böylelikle çiftin her iki üyesi de (X, Y) bir niteleme ekseninin bütününe adlandırma işlevi kazanır:

- (2) a. Bu durumdan az ya da çok hepimiz sorumluyuz.
- b. Başarımız ister küçük ister büyük olsun, önemli olan bunu sürdürebilmektedir.
- c. Zengin ve fakir tüm çocuklar eşit eğitim olanaklarına sahip olmalıdır.

Karşılaştırmalı (comparative) Karşıt Anlamlılık

Bir karşıt anlamlı çiftinin eş-kullanımının olduğu ve çifti oluşturan sözcüklerin karşılaştırmalı bir bağlamda yer aldığı *ya da* çiftin bir üyesinin anlamsal /göndergesel olarak diğerine göre ölçülerinin farklı olduğunun belirtildiği işlevdir. (Jones 2002, 76) Tipik olarak *X'ten daha Y* ve *X yerine Y, X'ten çok Y* biçimindeki sözdizimsel kurulumlar içinde görülse de Türkçede bu işlev için farklı kurulumlar da söz konusudur. Ayrıca bu işlev genellikle ad *ya da* adlaşmış sıfat türü karşıt anlamlılarda görülür (3a-b). Bunun dışındaki örneklerde sıfat türü karşıt sözcükler bir ad öbeğinin sıfat eklentisi olarak görülür (3c-d).

- (3) a. *Gençlerin* bu işi yapması *yaşlılardan* daha kolay.
- b. *Barışa* yatırım yapmak *savaşa* yatırım yapmaktan daha ucuzdur.
- c. *Eski* evimiz *yeni* evimize göre okula daha yakın.
- d. *Büyük* şehirlerde yaşayanların *küçük* şehirlerde yaşayanlara göre daha şanslı olduğu görüşüne katılmıyorum.

Ayrışmış (distinguished) Karşıt Anlamlılık

Bu işlev, karşıt anlamlı sözcüklerin, aralarındaki anlamsal ayrışmayı vurgulayan bir çerçevede sunulduğu bağlamlarda görülür. (Jones 2002, 81)

- (4) a. Çocuklar *doğru* ve *yanlış* arasındaki ayrımı her zaman yapamazlar.
- b. *Suçluyu* ve *suçsuzu* birbirinden adaletli bir biçimde ayırt edebilmek gerekir.

c. *Sıcak* ve *soğuk* iklimler arasında bu iklimlerin etkisinde kalan insanların ruh hali bakımından da farklılıklar olduğunu biliyoruz.

Geçişli (transitional) Karşıt Anlamlılık

Karşıt anlamlı sözcüklerin her birinin bir bilgi alanı olarak ön plana çıkarıldığı ve birinden diğerine uzaysal, uzamsal, nitel ya da nicel olarak geçişin, dönüşümün dile getirildiği bu işleve (5)'teki örnekler verilebilir:

(5) a. *Kızgın* kumlardan *serin* sulara atlamak çok zevkli.

b. Bu konudaki *iyimserliğim*, yerini *kötümserliğe* bıraktı.

Olumsuzlanan (negated) Karşıt Anlamlılık

Karşıt sözcüklerden birinin anlamsal gücünü ya da vurgusunu arttırmak için diğerinin olumsuzlandığı (Jones 2002, 88) böylelikle karşıt anlamlılık ilişkisinin bir kavramını söylemsel vurgusunu arttırmak için kullanıldığı işlevdir. Başta *değil* olumsuzlayıcısı olmak üzere değişik kurulumlar içinde görülebilir:

(6) a. Sınav, sanılanın aksine *zor* değil, tam tersine *kolaydı*.

b. Bence bu bir *başarı* değil, *başarısızlık*.

c. Mutluluğu hedefleyenlerin *büyük* hayaller yerine *küçük* hayaller kurması gerekir.

Uç noktalı (extreme) Karşıt Anlamlılık

Karşıt anlamlı sözcüklerin üzerinde yer aldıkları anlamsal karşıtlık ekseninin iki uç noktasının birleştirildiği işlevdir (Jones, 2002: 91). Bu işlevde, ölçeğin iki uç değerinin arasında kalan anlam alanına vurgu yapılır.

(3) a. Dişlerimi tedavi ettirdiğim için çok *sıcak* ve çok *soğuk* yiyecekler yemem yasak.

b. Çok *pahalı* şeyler almak kadar çok *ucuz* şeyler almak da bizi zarara uğratabilir.

Sorulu (interrogative) Karşıt Anlamlılık

Jones'un konuya ilişkin ilk çalışmasında (2002) yer almayan, ancak daha sonra sözlü dili de incelediği çalışmasında (2006) ikincil işlevlerden biri olarak geçen sorulu karşıt anlamlılık, çiftlerin her ikisinin de bir karşıtlık ekseninin yönünü belirlemeye yönelik soru tümcelerinde kullanılmasıyla oluşur. Bu işlevin en önemli özelliği karşıt çiftlerin sadece birinin yer almasıyla sorulan sorulara (8a) karşılık anlamsal olarak daha yansız ve belirtisiz olmasıdır (8b).

(4) a. Sınav sözlü mü olacak?

b. Sınav *sözlü* mü olacak *yazılı* mı?

Bağımlı Karşıt Anlamlılık

Eş-güdümlü karşıt anlamlılıkla birlikte birincil işlevler arasında yer alan bağımlı karşıt anlamlılık, gerek Jones'un (2002) ilk çalışmasında, gerekse daha sonra kapsamı ve niteliği farklı derlemeler üzerinde yapılan çalışmaların tümünde sıkça rastlanan bir işlevdir. Onun, diğer birincil işlev olan eş-güdümlü karşıt anlamlılık da dahil olmak üzere tüm işlevlerden önemli bir farkı bulunmaktadır: Bu işlev, sadece kurallı çiftlerin söylemsel olarak yerine getirdikleri bir işlev olmayıp, aynı zamanda dildeki kuralsız ya da kurallılaşıma eğilimindeki karşıt anlamlıları da ortaya çıkarmaktadır. Göreli bir kurallılığı olan karşıt çiftlerin (A-çiftleri) yer aldığı tümcelere bakıldığında, bunların pek çoğunda ikinci bir karşıtlığın (B-çifti) bulunduğu görülür. Kimi örneklerde tek bir sözcük (9a), kimi örneklerde ise öbek biçiminde (9b) görülen B-çifti, tümcedeki birincil ya da daha kurallı olan karşıtlığın (A-çifti) ürettiği, ona bağlı olan ve bu yüzden bağımlı olarak adlandırılan karşıtlıktır (italik yazım A-çiftleri, altı çizili yazım B-çiftlerini göstermektedir)

(3) a Karbonhidrattan zengin proteinden fakir diyetle beslenenlerde mikrozomal enzim düzeyi azalmaktadır.

b. Teknik imkânı zengin, insan kalitesi fakir bir medya ile çağdaş seviyeye ulaşamazsınız.

Bu işlevde asıl dikkat, yeni oluşan B-çifti üzerindedir; çünkü A-çifti zaten göreli bir kurallı çift olarak söylemsel belirtisizlik taşır. (9a)'da *karbonhidrat* ve *protein*, (9b)'de *teknik imkan* ve *insan kalitesi* söylemin dikkat odaklarıdır.

Bağımlı karşıt anlamlılıkta B-çiftleri, tıpkı kurallı karşıt anlamlılıkta olduğu gibi derecelenme gösterir. Kimi B-çiftleri karşıt olmak bakımından daha güçlü, kimileri ise daha zayıftır. Örneğin (9a)'daki karbonhidrat/protein karşıtlığının, (9b)'deki teknik imkan/insan kalitesi karşıtlığına oranla daha güçlü olduğu söylenebilir. Jones (2002: 53) bunun tümcedeki A-çiftinin gücüne bağlı olduğunu, A-çiftinin kurallılık derecesi ile B-çiftinin karşıtlık gücünün doğru orantılı olduğunu belirtse de (9)'daki örnekler bunun her zaman geçerli olmadığını göstermektedir. Çünkü, her ikisi de aynı A-çiftine bağlı olarak oluşan B-çiftlerinin (9a)'da ve (9b)'de aynı güçte olduğu söylenemez.

Yeni oluşan ya da dilde örtük bir biçimde yer alan B-çiftleri, karşıtlığın anlambilimsel doğası açısından da değişken özellikler gösterir. Geleneksel olarak bağdaşmazlık, bütünleyicilik ve karşıt anlamlılık (Lyons, 1977; Cruse 1986) ana ulamları içinde değerlendirilen karşıtlık, B-çiftlerinin bu ulamların tümüne örnek üretip üretmemesi açısından önemlidir. Jones'un (2002) belirttiği ve bizim çalışmamızda aşağıda örneklerle destekleneceği üzere B-çiftleri çoğunlukla ya belli bir kümenin *eş-alt anlamlıları* (co-hyponyms) ya da *eş-alt türleridir* (co-taxonyms). Böylelikle genelde sıfatlarla örneklenen karşıtlık ilişkilerinin, adlar ve eylemler arasındaki bağdaşmazlık türündeki örtük örnekleri bağımlı karşıt anlamlılıkla belirginleşir.

Tüm metin temelli karşıt anlamlılık incelemelerinde karşıt çiftlerin belirli sözdizimsel ya da sözcüksel çerçeveler içinde yer aldığı gözlenmiştir. Aynı zamanda karşıtlığın tetikleyicisi olarak da görülen bu çerçeveler bilişsel bir kurulumdur ve karşıt sözcükler bu

kurulum içindeki kurallı ya da kuralsız çiftler olarak değerlendirilir. Örneğin Türkçedeki *değil* sözcüğü olumsuzlayıcı karşıt anlamlılık işlevinin bilişsel kurulumunda yer alan sözcüksel bir tetikleyicidir. Jones (2002) bağımlı karşıt anlamlılık durumundaki bilişsel kurulumun ve tetikleyicinin koşut öbekler olduğunu belirtir. Örneğin (9a)'da *-den zengin* , *-den fakir* (9b)'de ise *-(s)I zengin* *-(s)I fakir* kurulum olarak koşut öbeklerdir. Bir bakıma öbekler arasındaki kurulum benzerliği, içinde göreceli olarak kurallı karşıtları içeren bu öbeklerin kuralsız ve bağımlı karşıtlığı da tetiklemeinden söz edilebilir. Bilişsel dilbilimin temel ilkelerinden biri olan ve dilbilgisel yapıların da anlamlı olduğunu savunan görüş temel alındığında, bağımlı karşıt anlamlılık, kurallı çiftlerin yer aldığı kurulumların ürettiği anlamsal bir işlevidir.

Yöntem

Çalışmanın amacı doğrultusunda veri tabanı olarak Türkçe Ulusal Derlem (TUD) deneme sürümü kullanılmıştır. (TUD) 50 milyon sözcükten oluşan, 20 yıllık bir dönemi (1990- 2009) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerden yazılı ve sözlü örneklerini içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir derlemdir (Aksan vd., 2012). Bağımlı karşıt anlamlıların belirlenebilmesi için derlemde sorgu terimi olarak kullanılması gereken kurallı karşıt anlamlılar, Akşehirli'nin (2016) eş-kullanım varsayımına bağlı olarak yaptığı çalışmada belirlenen karşıt anlamlılar listesinden alınmıştır. T-skor değerine göre bu listenin kurallılık açısından ilk 20 sırasında yer alan çiftlerden *sağ/sol*, *ilk/son* ve *az/çok* çiftleri dışındaki 17 çift kullanılmıştır. Anılan çiftlerin incelemeye dahil edilmemesinin nedeni bunların deyimsel ve eş-dizimsel örüntüler içerisinde, sorgu sonuçları içinden ayıklanması gereken çok fazla örnek sunmasıdır. Çalışmada sorgu terimi olarak kullanılan çiftler şunlardır: *büyük/küçük*, *açık/kapalı*, *beyaz/siyah*, *çirkin/güzel*, *doğru/yanlış*, *dost/düşman*, *eski/yeni*, *fakir/zengin*, *genç/yaşlı*, *iyi/kötü*, *kolay/zor*, *negatif/pozitif*, *sıcak/soğuk*, *somut/soyut*, *sözlü/yazılı*, *uzak/yakın*, *uzun/kısa*.

Bu 17 çiftin önce ilk üyesi derlemde tüm sözcükbiçimleri kapsayacak biçimde sorgulanmıştır. Sonuçlar arasında, TUD'un izin verdiği en geniş pencere aralığı olan soldan ve sağdan 5 sözcüklük eş-dizimlilik sorgusu yapılmış ve sıralanan eş-dizimlilikler içinde çiftin ikinci sözcüğünün gerçekleşen tüm sözcükbiçimlerinin ilk üye ile birlikte yer aldığı tümceler ayrılmıştır. Jones'daki (2002) bağımlı karşıt anlamlılık tanımına uyan tüm eş-kullanımlar bu örnekler arasından belirlenmiştir.

Bulgular ve Yorum

Üretkenlik

Jones vd. (2015: 41) karşıt anlamlılığın işlevleri üzerine yapılan derlem tabanlı çalışmaları topluca ele almış ve bu işlevlerin kullanılan derlemin kapsam ve niteliği açısından dağılımını değerlendirmiştir. Bunlar yetişkin dili İngilizce yazılı metinler (Jones,

2002), yetişkin dili İngilizce sözlü metinler (Jones, 2006), çocuk dili ve çocuk yönelimli İngilizce sözlü metinler (Murphy & Jones, 2008), yetişkin dili İsveççe yazılı metinler (Murphy vd., 2009) ve yetişkin dili Japonca yazılı metinlerden oluşan derlemelerdir. Bağımlı karşıt anlamlılık sözlü metin derlemlerinde yazılı metin derlemlerine oranla ve çocuk dilinde yetişkin diline oranla daha az görülmekle birlikte, tüm bu derlemler içinde en sık karşılaşılan işlemdir. Ancak bağımlı karşıt anlamlılığın, bu çiftlerin oluşumunu tetikleyen kurallı karşıt anlamlılara bağlı olan niceliği, bir başka deyişle kurallı karşıt anlamlıların bağımlı karşıt anlamlılık işlevi açısından üretkenliği ele alınmamıştır. Bizim çalışmamızın en dikkat çekici bulgularından biri, sorgu terimi olarak kullanılan kurallı çiftlerin bu açıdan bir derecelenme sergilemesidir. Kimi çiftlerin eş-kullanımının görüldüğü tümcelerde diğer çiftlere oranla daha fazla bağımlı karşıtlık görülürken, kimisinde bu işlevin örneğine hiç rastlanmamıştır. Ayrıca alan yazında diğer diller için yapılan çalışmalara oranla Türkçede bağımlı karşıt anlamlılığın çok daha az üretildiğini söylemek mümkündür. Hem üyelerinin tekil kullanımı hem de eş-kullanım sıklığı çok yüksek olan 17 sıfat çifti ile yapılan bu çalışmada bağımlı karşıtlık içeren toplam 95 tümce belirlenmiştir. Bunlar içinde *büyük: küçük* 28, *kolay: zor* 25 ve *sıcak: soğuk* 14 tümce ile en üretken çiftler olarak görünmektedir. *Beyaz: siyah*, *dost: düşman*, *somut: soyut* ve *sözlü: yazılı* çiftlerinin eş-kullanımının görüldüğü tümceler içinde bağımlı karşıt anlamlılığa rastlanmamıştır. Bu dağılımda çiftlerin anlamsal doğasına ilişkin tüm örnekleri kapsayan belirleyici bir etken dikkati çekmemektedir. Yani, bir kurallı çiftin diğerine göre bağımlı karşıt anlamlılık üretme bakımından daha güçlü olmasını sağlayan içsel bir özelliği bulunmamaktadır. Ancak, bağımlı karşıtların (B-çiftleri) ağırlıklı olarak A-çiftlerinin yüklemcil konumda bulunduğu koşut yapılar içinde özne konumundaki adlar olduğu düşünüldüğünde, A-çiftlerini oluşturan sıfatların tümce içinde niteleyici ve yüklemcil konumda bulunma sıklıkları ve eğilimlerinin belli ölçüde belirleyici bir etken olduğundan söz edilebilir. Her ne kadar Türkçede bir sıfat, koşaç eki (-*Dir*) olmaksızın yüklemcil konumda bulunabilse de bu eki almış sıfatların yüklemcil kullanımda oldukları kuşkusuzdur. Toplam 28 bağımlı karşıt anlamlı üreten *büyük: küçük* sıfatları ile bağımlı karşıtlık örneğine rastlanmayan *siyah: beyaz* sıfatlarının yüklemcil kullanımları TUD'da sorgulandığında şu sonuca ulaşılmaktadır:

Tablo 1. Kurallı Karşıt Sıfatların Yüklemcil Kullanımı(I)

<i>Yüklemcil</i>	<i>Sıklık</i>
<i>Sıfat</i>	
büyüktür	939
küçüktür	242
beyazdır	70
siyahtır	57

Aynı ikili karşılaştırma 25 bağımlı çift üreten *kolay:zor* sıfatları ile bağımlı karşıt anlamlılık üretmeyen *dost: düşman* sıfatları arasında yapıldığında da benzer bir sonuçla karşılaşılmaktadır:

Tablo 2. Kurallı Karşıt Sıfatların Yüklemcil Kullanımı(II)

Yüklemcil	Sıklık
Sıfat	
büyüktür	939
küçüktür	242
beyazdır	70
siyahdır	57

Bu durumda kurallı karşıt sıfatların yüklemcil kullanım sıklığı ile ürettikleri bağımlı karşıt anlamlılar arasında bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Ancak bu bulgunun, doğrudan sıfatların kullanım tipolojisini ele alan daha geniş bir çalışma ile desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca sıfatların -Dir biçimbirimsiz yüklemcil kullanımları da dahil edildiğinde bulgunun geçerliliğinin artacağı düşünülmektedir.

Bağımlı Karşıt Anlamlılık Üreten Kurulumlar

Yukarıda da belirtildiği gibi bağımlı karşıt anlamlılığın oluşumundaki en belirgin özellik, hem A-çiftlerinin hem de B-çiftlerin koşul yapılar içinde yer almasıdır. Koşut yapılar hem yapısal tetikleyici hem de bilişsel dilbilgisi çerçevesinde bir kurulum olarak değerlendirilmektedir. Ancak Türkçe veri tabanındaki örneklerde yapı ya da kurulumlar arasındaki koşulluk bir derecelenme sergilemektedir. (10)'daki örnekler bu derecelenmeyi göstermektedir:

- (10) a. Yani adalet her durumda iyi, zulüm de her durumda kötüdür.
 b. Söylemesi kolay da uygulaması zor bir önerme.
 c. Kışın soğuktan titrerim, yazın sıcaktan terlerim.
 d. Bölgesel ve uluslararası kuvvet dengelerine yeni düzenlemeler yapılır veya eski statükolar korunur.
 e. Sözüm küçük gönlüm büyük.

(10a)'da birincisi koşul eksilteli olan iki koşul tümce görülmektedir. (10b)'de bir yüklemcil adı niteleyen birbirine koşul iki öbekten oluşan bir sıfat öbeği söz konusudur. (10c)'de de (10a)'daki gibi koşul iki tümce vardır ancak bu koşulluk (10a)'daki gibi sözcükbirimleri de kapsamamakta, sadece dilbilgisel bir yinelemeden oluşmaktadır. İlk üçüne göre daha sınırlı olan (10d)'deki koşulluk, birincisine dilbilgisel ve anlamsal olarak bağımlı ikinci tümcenin, eklentisi sıfat olan özne ad öbeğinden sonra zaman ve kişi olarak aynı biçimdeki bir eylem öbeği taşıması ile oluşmuştur. Sözdizimsel koşulluğu en güçlü örnek olan (10e)'de neredeyse birbirinin birebir yinelemesi olan ardışık iki tümce yer almaktadır. Bağımlı karşıtlık içeren ve hepsi iki tümceden oluşan (10)'daki örnekler, sözdizimsel koşulluğun bağımlı karşıt anlamlıların gücünü belirlediğini de göstermektedir. (10a) ve (10c)'deki B-çiftleri adalet/zulüm ve titremek/terlemek kurallı karşıt anlamlı olma eğilimi daha yüksek ya da kurallı karşıt anlamlılar arasındakine benzer güçte karşıtlardır. Buna karşın koşulluğun daha zayıf olduğu (10d)'deki B-çifti düzenleme/statüko kurallılaştırma ya da kurallılara benzeme açısından çok düşük bir olasılık taşımaktadır. Bu aynı zamanda Mettinger'ın (1994), kimi sözdizimsel yapıların bir karşıtlık tetikleyicisi olduğu yolundaki görüşünü desteklemektedir.

Türkçede bağımlı karşıt çiftler çoğunlukla (10)'daki gibi yapısal koşutluk içeren ardışık tümcelerde yer almakla birlikte tek bir bağımsız tümce içinde de görülebilmektedir. Bu durumda B-çiftleri çoğunlukla A-çiftini oluşturan sıfatların nitelediği adlar olmaktadır.

- (11) a. Bunlardan birinde Ann Jonas *küçük* bir Amerikan *kasabası*ndan bir *büyük kente* yapılan yolculuğu anlatıyor.
b. *Küçük* *yanılgı*larımı *büyük* *suçmuş* gibi başıma kakmayın.

Buna göre Türkçede bir tümce içinde yer alan kurallı karşıt sıfatların nitelediği adlarla oluşturdukları ad öbekleri bağımlı karşıtlık içeren birer kurulum olarak görülebilir. (11)'deki örnekler dışında büyük çoğunluğu (10a-b) ve (10e) biçiminde olan kurulumlarda, kurallı sıfatlar içinde yer aldıkları tümcenin yüklemcil sıfatı konumundadır ve bağımlı karşıtlıklar ya ad-eylem biçimindeki özne ad öbekleri (12a-b) ya da tümleci eksik *-s(I)* biçimibirimli ve yine öz konumunda olan aitlik ad öbekleridir (12c-d):

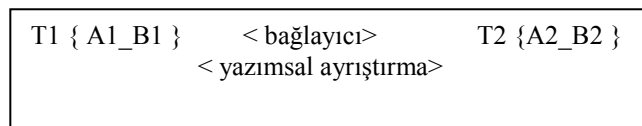
- (12) a. Çünkü bozmak kolay, yapmak zor.
b. Yalnız kalmak kötüdür, ama yalnız olmak çok iyidir.
c. Boyutları çok küçük, değeri çok büyük.
d. Çocuğu doğurması kolay ama sahip çıkması zor.

Bu genel çerçeveler ışığında Türkçede bağımlı karşıt anlamlıların üretildiği temel kurulum şemaları ve bu kurulumlarla üretilmiş örnekler aşağıda yer almaktadır:

I. Öğe ya da diziliş ortaklığı olan koşut tümceler (T1 ve T2) içinde, A-çiftinin ve B-çiftinin birinci ögesinin (A1 ve A2) T1'de, ikinci ögesinin T2'de olduğu kurulum şeması

Bu şemada T1 ve T2 bağlayıcılarla birbirine bağlanmış ya da yazımsal olarak (nokta, noktalı virgül, virgül) ayrıştırılmış olabilir. (K1)

Şekil 1. (K1) Tipi Kurulum Şeması

Bu kurulum (K1), bağımlı karşıtlığın oluşumundaki temel belirleyicilerinden biri olan koşutluğun en belirgin olduğu örnekleri içermektedir. (13a-f)'de öbek içi öğelerin dizilişinde bu koşutluk görülmektedir. Bunun yanı sıra öbek ya da öge ortaklıkları da söz konusudur. (13a), (13d) ve (13f)'de her iki tümcenin eylemleri ortaktır. (13b)'de sözlüksel eylem farklı olsa da koşaç ortaklığı söz konusudur. (13f)'de *değil* ile olumsuzlanan tümcenin(T1) olumlu biçimi ile diğer olumlu tümce (T2) arasında da eylem ortaklığı söz konusudur. Veri tabanında bu kurulum içindeki örneklerin çoğunda hem diziliş koşutluğu hem de öge ortaklığı görülmektedir.

- (13) a. Yaşayamadığım *güzel hayallerim*, yaşadığım *çirkin*, acı *anılarım* var.
b. Sumatra'da *zenginler* *ebedi*, erdemliler ve *fakirler* *fanidir*.
c. *Gençlik* *körlüğümüzdür*, *yaşlılık* ise *uyanişımız*.
d. Umudu kırmaz, tekrar tekrar *iyiye teşvik*, *kötüden sakındırmaya* devam eder.

- e. Ona göre parlak gökadalar daha yakın, sönük olanlarsa daha uzak olmalıydı.
f. Bundan böyle soğuk sığınakları değil sıcak yatakları tercih ediyorlar.

II. Karmaşık tümce yapısı içinde (T) aynı tümcecik (t) içinde yer alan A1 ve A2 çiftleri şeması (K2)

Şekil 2. (K2) Tipi Kurulum Şeması

T {t (A1_B1)_ (A2_B2) }

K2 biçimindeki bağımlı karşıt anlamlılık kurulumu, belirteç ya da sıfat yan tümcecikleri içinde ve çoğunlukla eylem öbeği içinde görülmektedir:

- (14) a. İlk iki ülke en küçük mesafeyi ve en büyük benzerliği meydana getirerek birinci kümeyi oluşturur.
b. Tarihte; küçük atılımlardan büyük oluşumlara geçilen köprünün adı.
c. Bunlardan birinde Ann Jonas küçük bir Amerikan kasabasından bir büyük kente yapılan yolculuğu anlatıyor.

III. Karmaşık tümce yapısı içinde (T) iki ayrı tümcecik içinde (t1 ve t2) yer alan bağımlı karşıtlık kurulumu (K3)

Şekil 3. (K3) Tipi Kurulum Şeması

T {t1 (A1_B1)_ t2 (A2_B2) }

Bu kurulumda A ve B çiftleri ayrı tümcecikler içinde yer alır. (15a) ve (15b)'de kurallı ve bağımlı çiftler belirteç tümceciklerinde yer almakta, (15c)'de ise dağılım ortaç içeren ad öbeği ile eylem öbeği arasındadır.

- (15) a. Öte yandan, eskinin yitip yeninin ortaya çıkmasıyla vaat edilen değişimin gerçekleştiği pek söylenemez.
b. Dostluğun daha zor oluşan ama kolay kolay yıkılmaması gereken sağlam bir ilişki olması gerektiğini söyledi.
c. Ana ile küçük oğul arasındaki sıcak, içten bağlılığı yansıtan ilişki, soğuk bireyciliğin içi boş kibrine malzeme olur.

IV. Yalın tümce yapısı içinde bağımlı karşıtlık kurulumu (K4)

Şekil 4. (K4) Tipi Kurulum Şeması

T { A1_B1_A2_B2 }

- (16) a. İşyerlerindeki küçük gruplar, büyük organizasyon yapıları nasıl bir iletişimsel ağ içinde çalışır.
b. Teknik imkânı zengin, insan kalitesi fakir bir medya ile çağdaş seviyeye ulaşamazsınız.

c. Onlar *küçük bedenlerinde büyük insanlardır* esasında

Veri tabanındaki örneklerin bu kurulum şemalarına dağılımı incelendiğinde en yaygın kuruluşun %55'lik oranla (K1) olduğu görülmektedir. Bunu %27 ile K2, %11 ile K4 ve %7 ile K3 izlemektedir. (K1) tipi kurulumun bu yaygınlığı, bağımlı karşıt anlamlılığın iki ayrı yüklemleme yapmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu da kurallı karşıt sıfatların, aralarında öge ya da diziliş ortaklığı bulunan ardışık tümcelerde yer alması durumunda iki tümce arasında karşıtsal bir bağıntının da kurulduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle bu bulgu, bağımlı karşıt anlamlılığın Türkçede tümce ötesi boyutta gerçekleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Bağımlı Çiftlerin Anlamsal Tipolojisi

Bilindiği gibi karşıt anlamlılık çoğunlukla sıfat türü sözcükler arasında görülen bir ilişkidir. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, karşıt anlamlılığın olumluluk/olumsuzluk tabanında oluşan bir ilişki olmasıdır. Sıfatlar, niteleyici öğeler olarak görece bir anlambilimsel özellik taşırlar; bu nedenle içsel-anlambilimsel değerleri niteledikleri adlardan oluşan ve açık uçlu bir anlam kümesi (semantic range) ile belirlenir. Her sıfat, kendi anlam kümesinde yer alan ya da yer alabilecek adlarla bir yüklemleme ilişkisi kurar ve her yüklemleme olumlanabilir ya da olumsuzlanabilir. Böylece sıfatların olumlu ya da olumsuz yüklememesi yapılabilir ve bunlar için sözlükçede ayrı bir sıfatın bulunması durumunda kurallı karşıt anlamlılıklar oluşur. İkincisi, sıfatlar bir niteleme eksenini oluşturur. Her sıfat bu eksenin bir ucunda yer alır ve karşı ucunda sözlüksel/kurallı ya da bağlamsal/söylemsel bir karşıt sıfat yer alabilir. Bu niteleme ekseninin çoğunlukla üst anlamlı bir adı olur. Örneğin uzun: kısa karşıtlığı uzunluk ya da mesafe sözcüğü ile adlandırılan bir niteleme ekseninde yer alır. Bu iki nedenden ötürü karşıt anlamlılık ile sıfatlar arasında yakın bir ilişki vardır. Adlar ve eylemlerin ise anlambilimsel doğaları gereği karşıt anlamlılık ilişkileri içinde yer alma olasılıkları daha düşüktür. Adlar, ancak sıfatlar arasında önceden kurulmuş bir karşıtlık ilişkisine bağlı ve görece anlamsal bir karşıtlık oluşturabilir. Örneğin tavuk ve horoz adlarının karşıt olması, anlamsal bileşenleri içinde erkek: dişi karşıtlığının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Eylemler ise ya göndergesel olarak karşıt yönelimli bir başka eylemle ya da söz konusu eyleme yüklenen dışsal bir niteliğin karşıt bir nitelikle kurduğu eksen üzerinde yer alarak karşıt anlamlı olabilir. İşte bu noktada bağımlı karşıt anlamlılık, söylemsel bir işlev olmanın ötesine geçerek, adların ve eylemlerin kurduğu örtük ya da gücül karşıtlık ilişkilerini belirleme işlevi de görmektedir.

Kurallı ve sıfat türü sözcüklerle kurulan A-çiftlerine bağlı olarak oluşan bağımlı B-çiftleri büyük bir çoğunlukla ad ya da eylemlerle kurulduğu için bunlar arasında sıfatlarda görüldüğü gibi dereceli karşıtlık ilişkilerine rastlanmamaktadır. Eylemlerle kurulan bağımlı çiftler bir eylemin karşıt yönelimini ya da tersini içermektedir. Adlarla oluşan bağımlı çiftlerin bir bölümü aynı üst anlamlı sözcüğe bağlı eş-alt anlamlılar arasındaki kural dışı karşıt anlamlılık ilişkileriyle belirginleşmektedir. Bunun dışında kalanlar ya aynı bilgi alanında ya da farklı bilgi alanında yer alan ancak aralarında karşıtlık, eş anlamlılık, üst anlamlılık gibi dizgesel bir ilişki bulunmayan sözcükler arasında bütünüyle yaratıcı ve

söylemsel nitelikli ilişkilerle kurulmaktadır. Aşağıda bunların her biri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

Eş-alt-anlamlı ya da eş-alt-türlü Adlarla Oluşan Bağımlı Karşıt Çiftler

Bir üst anlamlı sözlükbirimin alt anlamlıları olan ve aynı ulamsal düzlemde yer alan sözlükbirimler arasında zıtlık ya da eş-alt anlamlılık ilişkisi vardır. Alt anlamlılığın temel özelliklerinden biri kavramsal açıdan çoklu kalıtım özelliği gösterebilmesidir (Hudson 2010, :17). Örneğin *tavuk* bir *kuş*tur ama aynı zamanda bir *yemektir*. Bu durumda *tavuk* hem *kuş* hem de *yemek* üst anlamlılarıyla başlayan kavram zincirinin kalıtımlarını taşımaktadır. Çoklu kalıtım alt anlamlılığın taksonomik ve işlevsel olmak üzere iki türünü oluşturmaktadır (Miller, 1998). Taksonomik ilişkiler *X, bir Y'dir* ilişkisi, işlevsel ilişkilere *X, Y olarak kullanılır* biçimindeki ilişkilerdir. Böylece *tavuk<kuş* ilişkisinin taksonomik, *tavuk<yemek* ilişkisinin işlevsel olduğu söylenebilir. Bağımlı karşıtık üretiminde bunların yanı sıra içsel ya da tanımsal olarak içerme ilişkisi sunmasa da *X, bir Y'dir* biçiminde formüleleştirilebilecek ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Cruse'a (2000: 166) göre alt anlamlılık gerektirme temelli mantıksal bir ilişki olmasına karşın sınıflama (taxonymy) *X, Y'nin bir türüdür* biçiminde kavramsal bir ilişkidir. Bu ilişki içinde aynı ulamsal düzlemde yer alan sözlükbirimler ise eş-alt-türlü olarak adlandırılmaktadır. Eş-alt anlamlılık ile eş-alt türlülük arasındaki ayrım, bağdaşmazlık ilkesi ile belirlenmektedir. Eş-alt anlamlılar aynı zamanda kesin bir bağdaşmazlık gösterirler. Örneğin *çiçek* sözcüğünün alt anlamlıları olan *karanfil* ve *menekşe* arasında karşılıklı olarak dışlama ilişkisi bulunmaktadır. Ancak eş-alt türler arasında bu derece kesin bir bağdaşmazlık görülmemektedir. Örneğin *araç*'ın (yük ve yolcu taşıma aracı) alt türlerinden *binek araç* ve *ticari araç* arasındaki bağdaşmazlık görece daha esnekler. Bir şey karanfilse kesin olarak gül değildir; ama bir şey ticari araçsa bu onun binek olarak kullanılamayacağı anlamına gelmez. Yine de eş-alt anlam ile eş-alt tür arasındaki çizgiler her zaman çok net değildir.

Çalışmamızda belirlenen bağımlı karşıt çiftleri bu açıdan ele alındığında, adlarla oluşan çiftlerde değişken örneklere rastlanmaktadır:

- (17) a. Böylece hayvan dışıkları azot bakımından *zengin*, karbon bakımından *fakirdir*.(azot/karbon)
- b. Bunlardan birinde Ann Jonas *küçük* bir Amerikan kasabasından bir *büyük kente* yapılan yolculuğu anlatıyor. (kasaba /kent)
- c. İlk iki ülke en *küçük* mesafeyi ve en *büyük* benzerliği meydana getirerek birinci kümeyi oluşturur.(mesafe /benzerlik)
- d. Türkiye'de genel anlayışa göre bir şirket; "kurumsal" ise *iyidir*, "aile şirketi" ise *kötüdür*. (kurumsal şirket /aile şirketi)

(17a)'daki azot/karbon bağımlı karşıtılığı net bir eş-alt anlamlılık örneğidir. Birbirinden atom numaraları ve kimyasal özellikleri ile ayrılan bu iki element arasında kesin bir bağdaşmazlık bulunmaktadır. Bu ikisi arasındaki bağımlı karşıtık, hayvan dışısı bağlamında birinin diğerinden daha fazla bulunması ve bunun da *zengin: fakir* kurallı karşıtılığı ile ifade edilmesine dayanmaktadır. Azot ve karbon söz konusu bağlamdan bağımsız olarak zaten karşıtık oluşturmaktadır, (17a)'daki bağlam bu karşıtılığı

belirginleştirmektedir. (17b)'deki *kasaba* ve *kent* kavramlarının her ikisi de *yerleşim merkezi* kavramının altında yer almaktadır; ancak aralarındaki bağdaşmazlık ilişkisi (17a)'daki kadar net ya da kesin değildir. Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğü'nde kasaba için şu tanıma yer verilmiştir.

Kasaba: Şehirden küçük, köyden büyük, henüz kırsal özelliklerini yitirmemiş olan yerleşim merkezi, belde

Aynı sözlükte *kent* madde başında tanım olarak “şehir” sözcüğü yer almakta, *şehir* içinse şu tanım verilmektedir:

Şehir: Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site

Bu durumda kent (şehir) ve kasaba arasında büyüklük ve nüfusun çalışma alanları bakımından bir zıtlık söz konusu olmakla birlikte bu zıtlık sınırları çok net olmayan bir ayrıma dayanmaktadır. (17b)'deki bağlam zıtlığın büyüklük ölçütüne bağlı olarak oluşmuştur. (17c)'de ise *mesafe* ve *benzerlik* birbirine ters iki niteliğin adıdır ve bu bağlamda (17b)'den farklı olarak görece daha belirgin bir bağdaşmazlık söz konusudur. Ancak (17a)'da *element*, (17b)'de *yerleşim merkezi* gibi belirgin üst anlamlılar varken, (17c)'deki üst anlamlı kavram belirsizdir. Bu tür bağımlı karşıtlıklar, bağlamsal bir alt /üst anlam ilişkisinin kurulduğu ya da örtük bir eş-alt anlamlılığın belirginleştirildiği örneklerdir. (17d)'deki belirginleştirme taksonomik olmayan, bir bakıma düşünsel ve göreceli bir alt türleştirme örneğidir. Örnek tümcede de açık bir biçimde belirtildiği üzere burada genel bir *anlayış* söz konusudur, şirketler için aile şirketi – kurumsal şirket gibi resmi ayrım söz konusu değildir. Ayrıca bir şirketin aile şirketi olması onun kurumsal olmasına, kurumsal olması da aile şirketi olmasına engel değildir. Bu örnek bağımlı karşıt anlamlılığın toplumdaki yaygın değer yargılarını ortaya koyma işlevinin olduğunu ve bunun için de kurallı karşıtlıkların gücünden yararlandığını göstermektedir. Bu durumda, adlarla kurulan anlamsal ya da türsel dikey ilişki temelinde oluşan bağımlı çiftlerin iki türünden söz edilebilir: (i) Taksonomik ya da işlevsel olarak eş-alt anlamlılık /eş-alt türülük ilişkisi içinde oluşanlar (ii) Yaratıcı ve göreceli türleştirme örnekleri. Bunlardan birincisi sözlükçede dizgeselleşme eğiliminde olan ilişkileri, ikincisi ise sınırları değişken bir yaratıcılığa dayanan söylemsel ilişkileri ortaya koyması bakımından önemlidir.

Karşıt Eylemlerle Oluşan Bağımlı Çiftler

Eylemler de tıpkı adlar gibi karşıt anlamlılığın tipik örnekleri değildir. Yukarıda açıklanan ve karşıt anlamlılığın iki temel ölçütü olan yüklemleme ve bir üst anlamlı kavrama bağlı niteleme eksenli ölçütleri birlikte ele alındığında eylemlerin farklı bir karşıtlık biçimi oluşturduğu görülür. Wordnet projesi kapsamında Felbaum (1998) tarafından geliştirilen *troponimi* kavramı bu farklılığı ifade etmektedir. *X-mek (yapmak) belirli (özel) bir biçimde Y-mek (yapmak)'tir* biçiminde tanımlanan troponimi, bir tür anlamsal gerektirme ilişkisidir. Örneğin kahkaha atmak, özel bir biçimde gülmektir ve kahkaha atmak eylemi, gülmek eylemini gerektirir. Eylemler arasında oluşan bağımlı

karşıtlığın bu tip troponimik görünümü olmakla birlikte bulguların genellikle evrişiklik (converseness) ve yönelimsel karşıtlık (Cruse 2003: 242-257) biçiminde olduğu görülmektedir. Evrişiklik, bir eylemin işlem ya da süreç olarak tersinin yapılması, yönelimsel karşıtlık ise bir eylemin yön olarak tersinin gerçekleşmesidir. Örneğin *satmak* ve *satın almak* arasında evrişiklik, *gitmek* ve *gelmek* arasında yönelimsel karşıtlık ilişkisi söz konusudur. Bulgular arasında bir diğer eylem türü bağımlı karşıtlık ise aralarında herhangi bir evrişiklik, yönelimsel karşıtlık ya da troponimik bir ilişki bulunmayan eylemlerin tıpkı adlarda olduğu düşünsel ya da söylemsel yaratıcılık ürünü olarak bir zıtlık içinde sunulduğu örneklerdir. (18)'de eylemlerle oluşan bağımlı karşıt anlamlılık örnekleri verilmiştir:

- (18) a. İnsan soyunda *iyiyi geliştirecek*, *kötüyü dizginleyecek*, belli bir ideye, dayanan bir eğitim sistemi, bir eğitim tarzıdır. (geliştirmek / dizginlemek)
 b. Umudu kırmaz, tekrar tekrar *iyiye teşvik*, *kötüden sakındırmaya* devam eder.(Teşvik etmek /sakındırmak)
 c. Dostluğun daha zor oluşan ama kolay kolay yıkılmaması gereken sağlam bir ilişki olması gerektiğini söyledi.
 d. Dilin kemiği yok; *söylemek kolay yapmak zordur*. (söylemek /yapmak)
 e. Çocuğu doğurması *kolay* ama *sahip çıkması zor*. (doğurmak / sahip çıkmak)
 f. Öyle ya *savlamak kolay*, *kanıtlamak zor*. (savlamak/kanıtlamak)

Bunlar içinde (18a-c) evrişik eylemlerle kurulmuştur. Söz konusu eylemler arasındaki evrişiklik, bunların gönderge düzleminde amaçları, yapılış biçimleri vb. bakımından karşıt olmalarına dayanmaktadır. Ancak (18c)'de (a-b)'den farklı olarak tersine işleyen iki süreçten de söz edilebilir. Büyük bir çoğunlukla *kalay: zor* kurallı çifti ile oluşan (18d-f) tipi örneklerde ise bağımlı karşıtlık oluşturan eylemler arasında dizgesel olarak açıklanabilecek bir anlamsal bir ilişki bulunmamaktadır. Bir bölümü sınırlı bağlamlarda görülen bireysel, bir bölümü de toplumsal değer yargılarının sonucu olarak kurallı A-çiftlerinin söylemsel gücüne bağlı olarak oluşan bu çiftlerin bir bazılarının aynı zamanda kurallılaşıma eğilimde olduğu da söylenebilir.

Ayrık Bilgi Alanlarına Ait Kavramlarla Oluşan Bağımlı Çiftler

Jones (2002)'nin karşıt anlamlılığın söylemsel işlevleri başlığı altında yer alan bağımlı karşıtlı anlamlılığın bu işlev açısından en dikkat çekici örnekleri, aralarında kurallı ya da örtük herhangi bir karşıtlık ilişkisi bulunmayan kavramların belirli bağlamlarda ve belirli söylemsel işlevlerle, bir kurallı çifte bağlı olarak karşıt kılınmasıdır. (18d-f)'deki örneklerde görüldüğü gibi eylemler arasında da görülen bu ilişki daha yaygın olarak adlar arasında görülmektedir. (19)'da bu tür bağımlı karşıt anlamlılığın değişik nitelikteki örnekleri yer almaktadır:

- (19) a. *Unvanınız küçük* fakat *fikirleriniz büyükse* siz de WiiWare'e buyurun.(Unvan /fikir)
 b. *Teknik imkânı zengin*, *insan kalitesi fakir* bir medya ile çağdaş seviyeye ulaşamazsınız.(teknik imkan /insan kalitesi)

c. İnsanlık *soğuk* ve ruhsuz teknolojinin karşısında *sıcak*, samimi ve hümanist davranışlar görmeyi özlemeye başlamıştır.(teknoloji / davranış)

d. Bundan böyle *soğuk* sığınakları değil *sıcak* yatakları tercih ediyorlar. (sığınak/yatak)

unvan: fikir, teknik imkan: insan kalitesi, sığınak: yatak, teknoloji:davranış çiftleri aynı bilgi alanında yer almayan ve dolayısıyla aynı üst anlamlıya bağlanamayacak kavram çiftleridir. Bu çiftler, içinde yer aldıkları söylemde ve belki de sadece o bağlamla sınırlı olarak karşıt hale getirilmişlerdir. Ancak daha yakından bakılınca aslında bu çiftlerin arasında anlamsal bileşenlere dayanan ve altta yatan başka bir kurallı karşıtlığın bulunduğu görülebilir. *Unvan: fikir* ve *teknik imkan:insan kalitesi* çiftleri *maddi: manevi* ya da *nicel : nitel* kurallı çiftlerinin çevresinde yorumlanabilir. Çünkü *unvan* ve *teknik imkan* maddi değerlerle ölçülebilirken, *fikir* ve *insan kalitesi* için ancak nitel ve göreceli değer yargıları söz konusu olabilir. *Sığınak: yatak* karşıtlığı ise iç mekan (ev içi) ve dış mekan (ev dışı) ya da *iç: dış* kurallı çiftine indirgenebilir. Bu durumda ayrı bilgi alanlarında yer alan kavramlarla oluşan bağımlı çiftler için birincisi üretildikleri somut bağlam içinde bağlı oldukları kurallı çift, ikincisi de karşıtlık ilişkisi içindeki anlamsal ilkeler ya da evrensellere bağlı olan ve "0 (sıfır) çifti" olarak adlandırabileceğimiz karşıtlıklar olmak üzere iki tür bağımlılıktan söz edilebilir. Buradaki *ilkel* (primitive) ve *evrensel* (universal) terimleri Wierzbicka'nın (1996) kullandığı anlamdadır. Wierzbicka'nın (1996:54) *tanımlayıcılar* (descriptors) olarak adlandırdığı ilkel karşıtlıklar dillerde çok yaygın olarak kullanılan, çok erken dönemlerde ve bilişsel gelişimin ilk evrelerinde, hatta dil öncesi dönemde bir dünya bilgisi olarak edinilen ilişkilerdir. Bu ilişkiler, sonraki dil gelişim aşamalarında karşıt kavramların diğer sözcüksel-anlamsal ilişkilere oranla daha kolay edinilmesini ve karşıt kavramların sözlükçede bir çift olarak kodlanmasını sağlayan bir etken olarak yorumlanabilir. Farklı karşıt çiftlere bakıldığında, bunların aynı ilkel karşıtlığa bağlı olduğu görülebilir. Örneğin *anne: baba* karşıtlığı ile *tavuk: horoz* karşıtlığı *erkek: dişi* ilkel (0) karşıtlığına dayanmaktadır. Dillerdeki karşıt anlamlı çiftler ilkel ve evrensel bir (0) noktadan dereceli olarak uzaklaşan ama anlamsal kalıtımı sürdüren çiftler biçiminde derecelenmektedir.

Bağımlı karşıt anlamlılık durumunda, (0) çiftleri, farklı bilgi ya da kavram alanında yer alan ama aynı karşıtlık kalıtımını taşıyan kavramların söylemsel bir B-çifti oluşturabilmesini sağlayan taban konumundadır. Bu ilişki içinde A-çiftlerinin dikkat çekici bir işlevi bulunmaktadır. A-çiftleri, ilkel ve bir bakıma yansız (0) çiftlerine ilişkin olumlu ya da olumsuz bir yüklemleme yaparlar. Bu yüklemlemede A-çiftini oluşturan kavramlara ilişkin kavramsal metaforlar rol oynamaktadır. (19e)'deki *sığınak: yatak* çiftine dönecek olursak, bu çiftin bağlam içi oluşturucusu olan *sıcak* ve *soğuk* kavramlarına ilişkin Türkçedeki metaforların SICAK İYİDİR, SOĞUK KÖTÜDÜR biçiminde olduğu görülür. *Sıcak karşılama*, iki kişi arasında *soğuk rüzgarların esmesi* gibi deyimsel ifadeler bunun örnekleridir. Bu durumda, (19d)'nin (0) çifti olan *iç: dış* karşıtlığı, söz konusu bağlamda *sıcak* (+) ve *soğuk* (-) değerleri ile yüklenmiştir. Kurulan üçlü ilişkinin önermesel derin yapısı şöyle formüleştirebilir:

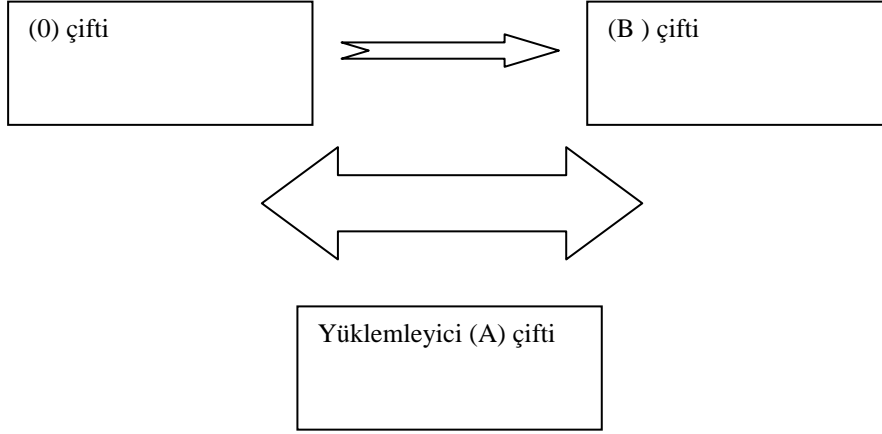
(I) Sıcak iyidir.

(II) İç mekan sıcaktır, dış mekan soğuktur.

(III) Yatak iç mekandadır ve iyidir, sığınak dış mekandadır ve kötüdür.

Aynı ilişkinin şemalaştırılmış biçimi de şöyle olabilir:

Şekil 5. Ayrık Bilgi Alanlarına Ait Kavramlarla Bağımlı Karşıtlık Oluşumu

(19c)'deki *teknoloji*: *davranış* çifti de (19d) ile aynı kalıtım çizgisindedir. (19b)'deki *ünvan*: *fikir* ve (19c)'deki *teknik imkan* : *insan kalitesi* çiftleri de yukarıda belirtildiği gibi *nicelik* : *nitelik* ve hatta *sayılabilen* : *sayılamayan* ilkel karşıtlığına indirgenebilir. Sayılabilenlerin (sayılar, para vb.) olumsuz, sayılamayanların (duygular, düşünceler) olumlu yüklemlediği kavramsal metaforlara bağlı olarak aynı üçlü kalıtsal ilişkiden söz edilebilir.

Ayrık bilgi alanlarının söylemsel bir yaratıcılıkla bir araya getirildiği bu örnekler, yaratıcı da olsa karşıtlık temelli kavramsal ilişkilendirmelerin yine de ilkel ve evrensel bir taban üzerinde kurulduğunu göstermektedir. Aynı şeyin karşıtlık dışındaki diğer ilişkilendirmeler için de geçerli olup olmadığının belirlenmesi ise ayrı bir araştırmanın konusudur.

Sonuç

Sözcükler arasındaki anlamsal ilişkiler yaygın, dizgesel ve kurallı örüntülerinin dışında, kuralsız ve kurallılaşıma eğiliminde olan ya da bütünüyle söylemsel ve geçici olarak oluşturulan çok daha geniş bir ağ oluşturmaktadır. Kurallı ilişkiler derlem dilbilim çerçevesinde eş-kullanım varsayımı, sözdizimsel algoritmalar gibi araçlarla, psikoloji kapsamında sözcük çağrışım testleri gibi tekniklerle belirlenirken, kuralsız ve söylemsel ilişkiler de kurallı ilişkiler kullanılarak geliştirilen yöntemlerle ortaya konulmaktadır. Çalışmamızın kuramsal dayanağını oluşturan Jones'un (2002) çalışması, kurallı karşıt anlamlı çiftlerinin söylemsel gerçekleşme biçimlerini ve işlevlerini ele almaktadır. Ancak söylemsel işlevlerden biri olarak belirlenen bağımlı karşıt anlamlılık, kurallı çiftlerin söylemsel bir davranışı olmanın ötesinde, kuralsız çiftleri belirlemek için son derece

verimli bir araç niteliğindedir. Bu üretken yönüyle çalışmamıza konu olan bağımlı karşıt anlamlılığın Türkçedeki üretkenliği, gerçekleştiği sözcüksel ve sözdizimsel kurulum şemaları ve bağımlı çiftler arasındaki anlamsal ilişkiler çalışmanın odak noktaları olmuştur.

Eş-kullanım varsayımına göre belirlenmiş kurallı çiftlerin derlem tabanlı olarak kullanımlarının incelenmesiyle oluşturulan veri tabanında (Jones vd.,2015)'te diğer diller için elde edilen bulgulardan farklı olarak, beklenenden daha az bağımlı çiftle karşılaşmıştır. Sorgu terimi olarak kullanılan kurallı çiftlerin ve kullanılan derlemin değişmesi ile bulgularda da bir değişiklik olabileceği öngörülmektedir. Bununla birlikte karşıt anlamlılığın işlevlerini Türkçe temelli olarak belirlemeyi amaçlayan özgün bir çalışma ile bağımlı karşıtlık oluşumuna ilişkin farklı bir ilişki örüntüsüne ulaşılabilir.

Kurallı ve bağımlı çiftlerin birlikte yer aldığı yineleyen yapılar bilişsel çerçevede birer kurulum olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, bilişsel dilbilimin temel ilkesi uyarınca bu kurulumların bir *anlamı* vardır. Örneğin (K1) tipi kurulum, Türkçede öge ortaklığı ve dizimsel benzerlik taşıyan tümcelere dağılmış kurallı çiftlerin bulunması, bu ardışık tümce yapısının bağımlı bir kavramsal ilişki ürettiği anlamına gelmektedir. Ancak kuruluşların belirlenmesinin asıl önemi, derlem tabanlı çalışmalarda kuralsız çiftleri sorgulayabilmek için kullanılacak birer algoritma niteliğinde olmalarıdır. Gelişmekte olan bilgisayar teknolojisi ve doğal dil işleme çerçevesinde kullanılan derin öğrenme yöntemlerinin böylesi algoritmik yapılara gereksinim duyduğu bilinmektedir. Çalışmada belirlenen kurulum şemaları, bu açıdan öncü ve daha geniş veri tabanları ile desteklenmesi gereken bulgular olarak değerlendirilmelidir.

Bağımlı çiftler arasındaki anlambilimsel ilişkiler, karşıtlığın tipik örnekleri olmayan ad ve eylemlerin bağdaşmazlık ve evrişiklik biçimindeki örneklerini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Bu bağlamda sözlükçedeki kuralsız ve tipik olmayan örneklerin belirlenebilmesi için bağımlı karşıt anlamlılık incelemelerinin önemli veriler sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle ayırık bilgi alanlarında yer alan adlarla oluşan ve düşünsel yaratıcılık örneği olan örneklerde ilkel karşıtlıkların tetikleyici rol oynadığının gösterilmiş olması, bu çalışmanın ilerideki kuramsal ve uygulamalı çalışmalarda kullanılacak önemli vurgularının başında gelmektedir.

Kaynakça

- Aksan, Y. et al. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). *Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- Akşehirli, S. (2015). Yapısal Karşıtlık Tetikleyicileri ve Söylemsel Karşıtlıklar. 28. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. ss.243-260
- Akşehirli, S. (2017). Eş-Kullanım Varsayımına Göre Türkçede Kurallı Karşıt Anlamlılık. 30. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. ss.289-296. Ankara: Dilbilim Derneği Yayınları
- Charles, Walter G. and Miller, George A. (1989). Contexts of antonymous adjectives. *Applied Psycholinguistics*, 10(3):357-75.
- Clark, H.H. (1970). Word associations and linguistic theories. in J. Lyons (ed.) *New Horizons in Linguistics*, pp. 271–86. Baltimore: Penguin
- Croft, W ve Cruse, D.A.(2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press
- Cruse, D.A. (1986). *Lexical Semantics*. USA: Cambridge University Press
- Cruse, D.A. (2000). *Meaning in Language*. New York: Oxford University Press
- Cruse, D.A. (2003) Lexicon. in (eds. Aranoff, Mark and Rees-Miller, Janie) *The Handbook of Linguistics* . USA: Blackwell Publishing
- Deese, J. (1965). *The Structure of Associations in Language and Thought*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Felbaum, C.(1998). A Semantic Network of English Verbs. . In C. Fellbaum (ed.), *WordNet: an electronic lexical database*. Cambridge, MA: MIT Press,69-104
- Hudson, R.(2010). *An Introduction to Word Grammar*. New York: Cambridge University Press
- Jones, S. (2002). *Antonymy: A Corpus-based Approach*. London: Routledge
- Jones, S.(2006). The Discourse Function of Antonymy in Spoken English. *Text and Talk* 26, 191-216
- Jones, S., Murphy, M.L., Paradis, C., Willners, C.(2015). *Antonyms in English. Construals, Constructions and Canonicity*. England: Cambridge University Press.
- Lehrer, A ve Lehrer, K.(1982). Antonymy. *Linguistics and Philosophy*, Vol. 5, No. 4 (1982), pp. 483-501
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mettinger, A.(1994). *Aspects of Semantic Opposition in English*. Oxford: Clarendon
- Miller, G. A. (1998). Nouns in WordNet. In C. Fellbaum (ed.), *WordNet: an electronic lexical database*. Cambridge, MA: MIT Press, 23–46
- Muehleisen, V. & Isono, M.(2009). Antonymous Adjectives in Japanese Discourse. *Journal of Pragmatics* 41, 2185-203
- Murphy, L. & Jones, S.(2008). Antonyms in Children's child-directed speech. *First Language* 28, 403-30
- Murphy, L., Paradis, C., Willners, C., Jones, S.(2009). Discourse Functions of Antonymy: a cross-linguistic investigation of Swedish and English. *Journal of Pragmatics* 41, 2159-84

Murphy, M.L.& Koskela, A.(2010). *Key Terms in Semantics*. New York: Continuum

Wierzbicka, A.(1996). *Semantics. Primes and Universals*. New York: Oxford University Press